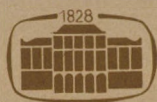

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

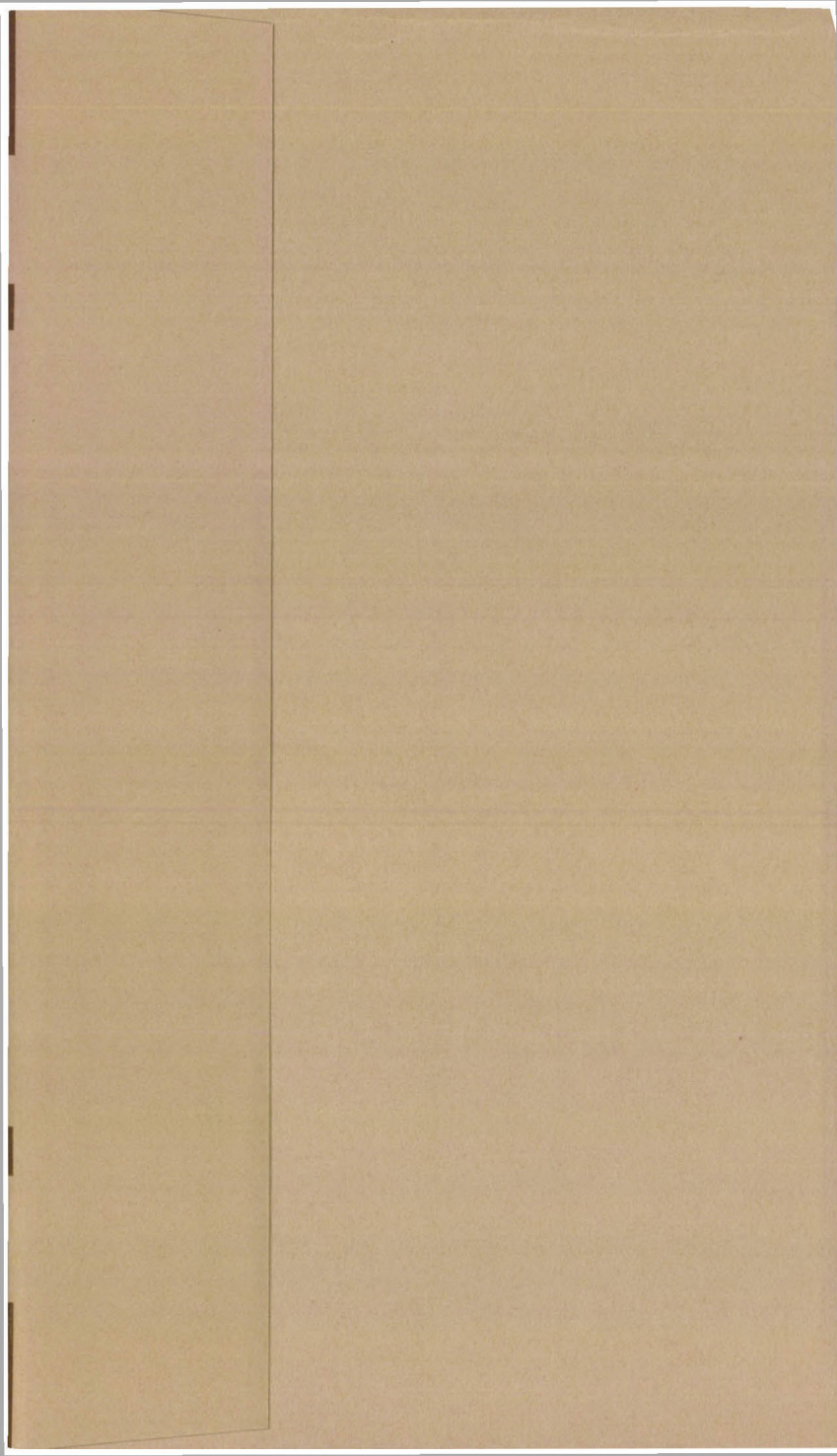
SZABAD GYÖRGY

MAGYARORSZÁG
ÖNÁLLÓ ÁLLAMISÁGÁNAK
KÉRDÉSE A POLGÁRI
ÁTALAKULÁS KORÁBAN

51

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

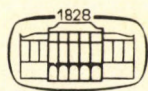
SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

SZABAD GYÖRGY

MAGYARORSZÁG
ÖNÁLLÓ ÁLLAMISÁGÁNAK
KÉRDÉSE A POLGÁRI
ÁTALAKULÁS KORÁBAN

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1983. MÁRCIUS 4.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

**A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982.
évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és
levelező tagok székfoglalói — önálló kötetben — látnak
napvilágot.**

**A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982.
számú állásfoglalása rendelkezett.**

ISBN 963 05 4153 X

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1986 — Szabad György

Printed in Hungary

A függetlenség nemcsak újkori politikai köznyelvünk egyik legtöbbet használt s legtöbbször becsült értéktartalmat hordozó szava, hanem kivételesen hangsúlyos fogalomként szerepel újabb kori államjogunkban is. Elegendő, ha a polgári átalakulás korának, illetve hazai elő- és utójátékának időszakából 1790/91, 1848/49 és 1867 jogalkotásaira utalunk e tekintetben. Szüntelen emlegetése és előtérbe állítása is megkülönböztette a polgári átalakulás korának magyarját a már konszolidált államkeretek közt élő nagy nyugat-európai nemzetek fiaitól, akik a függetlenség kivívását és megvédelmezését is jobbra már csupán a romantikus regényírók tollára illő történeti régmúlt fejleményei közt tartották számon. De sokban megkülönböztette Közép-Európa egykorú történéseinek főszerplőitől, a németektől és az olaszoktól is, akik olyan államegységért küzdöttek, amelynek sikeres megvalósítása egyrészt éppen a korábbi szétagulódás következményeinek felszámolását kívánta meg, másrészt spontán módon involválta a részek fölé emelkedő új alakulat függetlenségét. A Habsburg-, a cári és a török birodalom önrendelkezést nélkülöző többi nemzetének államjogi helyzetétől pedig a politikailag tudatos magyarság többsége hosszú ideig azzal a fölényérzettel különböztette meg

a magáét, amit az önkormányzat ténylegesen (vagy feltételezetten) megőrzött, illetve megszerzett elemeinek értékelése, olykor túlbecsülése biztosított számára. Bármilyen lényeges volt időszakosan és maradt visszatekintően a magyar politikai tudatviszonyok alakulásában a nemzetközi egybemérés, aligha kétséges, hogy a függetlenség hangsúlyozása legközvetlenebbül azokkal a tradicionális jogbiztosító és azokkal a megújuló jogkiterjesztő törekvésekkel áll kapcsolatban, amelyeknek a polgári átalakulásért folytatott küzdelem időszakában betöltött funkciója a számomra megtisztelő alkalmat jelentő mai előadás tárgya.

Előadásomban, amelynek időbeli korlátozottsága önmegtartóztatásra kényszerít mind a kapcsolódó kérdések tárgyalásba vonását, mind megállapításaim dokumentálását illetően, és arra késztet, hogy historiográfiai utalásokkal is csak kivételesen éljek ez alkalommal, három fő kérdésre szeretném irányítani megtisztelő figyelmüket:

1. Miért nem érte be a reformellenzék az államjogi kérdéskörben a jogbiztosítás hagyományos, rendi ellenzéki módszereivel és eszköztárával?

2. Megállapítható-e a reformellenzék azon törekvésében, hogy Magyarország fiktív függetlenségét tényleges önkormányzattá változtassa a polgári átalakulás biztosításának és az abszolutista hatalmi lépések ellensúlyozásának dominanciája, vagy valóban a közjogi kuruc-

kodás, illetve a nacionalista mohóság ösztökélte mindenkifölött, mint azt nem egy történetíró állította?

3. Milyen tényezők motíválták 1848/49-ben a Magyarország realizált önkormányzatának teljes körűvé szélesítésére, sőt az önálló államiság megvalósítására irányuló törekvéseket?

*

Közismert, milyen indokolt fontosságot nyert a magyar államjogban az 1790/91. évi 10. tc. azon megállapítása, hogy „Magyarország ... szabad és kormányzatának egész törvényes módját tekintve ... független ország, azaz semmilyen más országnak vagy népnek nem alávetett, hanem saját léttel s alkotmánnyal bír, s ... törvényesen megkoronázott királya által ... saját törvényei és szokásai, nem pedig más tartományok módjára igazgatandó és kormányzandó”. Annak kimondása, hogy „Hungaria ... sit regnum liberum”, „szabad ország” lényegesen több volt, mint amit 1687, a szabad királyválasztás jogáról való lemondás óta a Habsburg-hatalom elismert, hiszen az akkor megkoronázott, későbbi I. József nem az ország, hanem kiváltságos lakói „szabadságainak” fenntartására tett esküt,¹ s noha III. Károly és Mária Terézia

¹ 1687: 1. tc.

hitleveleiben már Magyarországot, illetve a magyar királyságot éri a biztosítás,² még nem azonban „szabadsága”, hanem — mint arra a reformkor liberálisai mutatnak rá³ — jóval kevesebbet érő „szabadságai” fenntartására. A „független” állapotathározót ugyancsak 1791-ben nyerte el először a Habsburgok örökös trónigényének elismerése óta a magyar királyság, mint „ország”, korábban legfeljebb a magyar kormányzások tevékenységi körét illette a függetlenítés ígérete. Az 1790-ben elismert „függetlenség” köztudottan így is legfeljebb az önálló államiság fikciójának alapjául szolgált. Hiányoztak a deklarált független állásnak azok az államhatalmi eszközök birtoklását biztosító feltételei, amelyek — mint arra mindenekelőtt Hajnóczy a kiváltságörző nemességet egykorúan figyelmeztette is⁴ — mindaddig elérhetetlenek maradtak, amíg az érdekegyesítés koncepciójának érvényesítése révén az össznemzeti követelések sorába nem emelkedtek.

Az 1790/91. évi államjogi vívmány tényleges értékét erősen megkérdőjelezte az a nálunk hagyományosan vajmi ritkán emlegetett tény is, hogy a politikai kompromisszum

² 1715: 2. tc. 5. §.; 1741: 2. tc. 3. §.

³ Vö. Kossuth Lajos Összes Munkái (a továbbiakban KÖM) VI., S. a. r. Barta István. Bp. 1966. 341, 372.

⁴ Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. (S. a. r. Csizmadia Andor), Bp. 1958. 29, 49–51, 58, 157–158, 179, 258–260.

eredményeként létrejött törvényhely egyetlen, többszörösen összetett mondatban próbálta összebékíteni Magyarország „független” voltának deklarációját azoknak az 1723. évi törvényeknek (vulgo: a Pragmatica Sanctio rendelkezéseinek) a megerősítésével, amelyek Magyarország és az örökös tartományok uralkodójának személyi azonosságát állapították meg. Kényes egyensúly alakult ki, amit paradox módon jól szolgált az idézett törvényhely kétértelmű interpretálásának a lehetősége. Míg a tradicionálissá váló magyar rendi felfogásban az gyökeresedett meg, hogy ámbár közös a magyar királyság uralkodója az annak jogara alatt álló más országokéval, Magyarország független ország, addig a Habsburg-uralkodó (és az udvar politikáját alakító, illetve végrehajtó mindenkori gárda) azt emelte ki, hogy a „függetlenségére” alapozott sajátos bánásmód kikötésével ugyan, de Magyarország újra elismerte az uralkodó által birtokolt országok és tartományok közösségéhez való tartozását.

Magyarország kormányzása ismert módon a továbbiakban sem felelt meg ennek a magyar királyság függetlenségét és egy virtuális birodalomhoz tartozását egyaránt megállapító kompromisszumnak sem, ami az általános politikai helyzettől függően éleződő vagy elernyedő, de felszámolhatatlan feszültséget teremtett az udvar és a rendi ellenzék között, és az aulikusok kötéltánca ellenére terméktelené tette a közéletet. Korszakosan igazolódtak

nemcsak Hajnóczy, hanem Berzeviczy egykorú felismerései és intelmei is,⁵ hogy a nemesség mindaddig nem lesz képes a Habsburg-hatalmat Magyarország alkotmányos önállóságának, illetve gazdasági önrendelkezésének elismerésére készíteni, amíg az ország egész népességét érdekeltté nem teszi az államjogi vívmányok realizálásában.

Hogy a rendi ellenzék erejéből legfeljebb tradicionális jogfenntartó politikára futotta annyira-amennyire, s képtelen volt nemcsak a már felhalmozott kétértelműségek feloldására, hanem továbbhalmozódásuk megakadályozására is, azt — engedjék meg —, hogy egyetlen példával tanúsítsam, reagálásával az osztrák császárság megalakításának proklamálására. Amikor 1804 augusztusában, a francia győzelmek nyomán I. Ferenc felismerte a két év múlva bekövetkező kényszerűséget a formálisá vált német-római császári cím feladására, s megalapítottnak nyilvánította az osztrák császárságot, hogy eloszlassa a magyar rendek jelentkező államjogi aggodalmait, kijelentette: mindaz, „amit az egész monarchia nagyobb fényének és méltóságának öregbítésére elren-

⁵ Vö. A magyar jakobinus mozgalom iratai. (S. a. r. Benda Kálmán), 1952–1957. I. 92–106.; Gaál Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei. Bp. 1902. I. 124–134, 190–192.; H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Bp. 1967, 145–155, 186–187, 317–326, 342.; Vö. Marczali Henrik: Berzeviczy Gergely magyar alkotmányterve. *Budapesti Szemle*, 1933.

deltünk”, „salvis semper juribus, legibus et constitutione perchari regni Nostri Hungariae . . . fiat”, tehát „az mindig a mi igen kedves Magyarországnak . . . jogainak, törvényeinek és alkotmányának üdvére [szabadabb fordítás-sal: épségben tartásával] történjék”. A megnyugtató formula ellenére több megye adta utasításba az 1805. és 1807. évi országgyűlési követeinek, hogy a rendek az új helyzet tisztázását „az ország sérelmei és kívánalmai” sorában sürgessék.⁶ Hiszen Magyarország királya addigi, formailag választás útján szerzett és tartalmatlanná vált német-római császári címét olyan örökletessé tett osztrák császárral cserélte fel, amit korábbi címei élére állított. Azoknak sorában pedig az új császársághoz való tartozás vagy nem tartozás megkülönböztetése nélkül kerültek felsorolásra ténylegesen (vagy virtuálisan) birtokolt országai és tartományai, köztük Magyarország is. Magának, a megnyugtatóra szánt királyi leiratnak a szövege éppen a legfőbb kérdésben volt kétértelmű, szót sem ejtve arról, része-e Magyarország a megalakított osztrák császárságnak vagy sem. Igaz, hogy fenntartandóknak nyilvánította

⁶ Szabó Béla: A magyar korona országainak státuszjogi és monarchiai állása a Pragmatica Sanctio szerint. Pozsony, 1848. 16–26.; Récsi Emil: Magyarország közjoga a mint 1848-ig s 1848-ban fenállott. Buda-pest, 1861. 159–160.; Benda Kálmán: Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen (1795–1812). In: Magyarország története 1790–1848. (Főszerk. Mérei Gyula), Bp. 1980. I. 449–450.

Magyarország jogait, törvényeit, alkotmányát, de fenntartandónak mondta mindegyik, vitathatatlanul az új császárság alkotó részének tekintett ország és tartomány addigi államjogi státuszát is. Igaz, hogy kijelentette, a császárság megalakításával nem változnak a Magyarország királyává koronázással együttjáró előírások, de ugyanez a fordulat előírta az új császárságba bekebelezett Csehország királyává koronázással kapcsolatos eljárás változatlan fenntartását is. Mindehhez társult az „osztrák monarchia”, illetve az „egész monarchia” fordulatnak minden Habsburg-jogar alatt álló terület értelmében való használata baljós csengéssel a „függetlenség” törvénybeiktatását 1791-ben túlértékelők számára.

Nem csoda, hogy 1807 őszén az országgyűlés alsótábláján hangot kapott a jogbiztosító igény, az, „hogy az Austriai Császári névnek felvételéből Magyarországra való nézve semmi új kötelességek, vagy akármi következesek ne hozódhassanak”. „Igaz ugyan – fejtegették az aggodalmaskodók – hogy Ő felsége . . . levele által bizonyossá tettünk, hogy Magyarországra való nézve ebből semmi sem fog következni; mindazonáltal el lehet idővel ezen . . . levelet felejteti. Csak ugyan biztosabb volna a törvényben erről emlékezetet tenni. Mert . . . idővel ez iránt is kérdés lehet. A[z] való, hogy Ő felsége sem mint Római, sem mint Austriai Császár Magyarországon nem parantsol. De mégis a különféle nevezés és titulázás idővel és

a maradéknál kétségeskedéseket és kérdéseket okozhat. [És a végkonklúzió:] Midőn az országnak . . . jussai fennforognak, semmi törvényes óvást feleslegvalónak nem lehet mondani.” Az új helyzetben új jogbiztosítékot sürgetőkkel szemben azonban az aulikus érdekek védelmezői a függetlenség deklarálását a függetlenség birtoklásával egyenlősítő fikció jegyében a tradicionális eljárást ajánlották. Minthogy államjogilag a birodalombeli fejlemények Magyarországot nem illetik – érveltek – „sem a törvényben, sem a törvények előtt előbatsítani szokott bévezetésben erről [ti. az osztrák császárság megalakításáról] emlékezetet tenni nem szükséges. Mink a királyi levél által elégséges bátorságban vagyunk; nintsen is nekünk ezen dologhoz semmi közünk. Sőt ebbe avatkozni, midőn ez iránt úgy sem sürgettetünk, nem is tanátsos; sőt a következesekre való nézve veszedelmes is. A mi törvényhozásunk módgyában ez újság volna és különbféle vetélkedésekre alkalmatosságot nyújtanánk . . . A mi országunk alkotmányával és a magyarországi szabadságokkal mi köze az austriai császárságnak? Nekünk pedig csak az a kötelességünk, hogy amaszt megerősítsük.” Így is történt. Az alsótábla többsége a főrendektől támogatva buzgón hódolt annak a rendi illúzióknak, hogy ami nem kerül a Corpus Jurisba, az jogilag nem létezik, vagy legalábbis Magyarországot nem érintheti, s így mellőzte annak tisztázását, milyen új államjogi helyeze-

tet teremtett az osztrák császárság megalakítása.⁷ S több mint illúzió volt, hogy éppen a kérdés mellőzését, azaz a továbbörökített kétértelműségek gyarapítását minősítették Magyarország jogai „megerősítésének”.

Nem véletlen, hogy ellentétben a tradicionális rendi alkotmányvédőkkel, akik beérték azzal, hogy illetéktelenségüket hangoztatva napirendre térjenek az osztrák császárság megalakulásának ténye felett, a reformellenzék bizonyult képesnek olyan jogvédő álláspont kialakítására, amelyből nem hiányzott az öröklött kétértelműségek felszámolásának szándéka sem. Ismeretes, hogy a reformellenzék kemény jogvédő küzdelmének formális eredményeként az I. Ferenc halála után, 1835-ben trónra lépő fia, aki kezdetben osztrák császárként is, cseh, magyar stb. királyként is az I. Ferdinánd címet használta, készen mutatkozott, mint magyar király V.

⁷ Felsőes Első Ferencz austriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától . . . 1807-dik esztendőben rendeltett magyar ország gyűlésének jegyző-könyve . . . Pest, 1807. 588, 656. A végzésnek az ítélmester által formulázott szövege így hangzik: „Cum de Juribus, Libertatibus et Independentia Regni per Diploma Inaugurale, et Iuramentum occasione Coronationis praestitum, sufficienter cautum sit; et Titulus Imperatoriae Dignitatis per suam Majestatem Sacratissimam pro decore Domus suae assumtus, quemadmodum respectu Hungariae in mutua Regni ad Suam Majestatem relatione nullam penitus mutationem induxit, vel inducere potuit, ita Juribus Regni derogare prorsus non possit, a desiderata Resolutionis inarticulatione praescindendum existimatur.” Uo. 612.

Ferdinándnak nevezni magát, hiszen – ellentétben a frissen alakult osztrák császársággal – a magyar királyságnak már volt négy azonos nevű uralkodója. A jogvédő küzdelem sikereként – mint azt Deák írta követjelentésében – „megszűnt az aggodalom, mely a nemzeti függetlenség ezen egyik külső jelére nézve a fejedelmi czimzetből támadott”.⁸ De a reformellenzék nem csupán erre, hanem a tartalmi ismérék tisztázására is törekedett. – Amikor 1835. augusztus 31-i leiratában az uralkodó apját követve azt hangoztatta, hogy az osztrák császári cím használata nem sérti Magyarország jogait, tette ezt az ország állami jogi helyzetének az 1791. évi kompromisszumban megfogalmazott kettős meghatározottságra emlékeztetve, azaz egyfelől arra, hogy olyan országról van szó, amelynek „saját consistentiája és alkotmánya van és semmi más országnak vagy népnek alá nem vetett”, másrészt olyan ország, „melyben az 1723. 1. és 2. tc. szerint az örökösödés ugyanazon fejedelmet illeti, kit a Németországban vagy azon kívül fekvő többi örökös országokban és tartományokban, s ki az örökösödés rendje szerint országait és tartományait föloszthatatlanul és elválaszthatatlanul bírja”. Deák 1835. szept. 4-i – hívei által később keveset emlegetett nevezetes beszédében – az 1723. évi

⁸ Deák Ferencz beszédei (S. a. r. Kónyi Manó). 2. kiadás. (A továbbiakban: DFB). Bp. 1903. I. 300–301.

törvényeket (vulgo: a Pragmatica Sanciot) értelmezve elismerte, hogy a Habsburg-dinasztia főágainak kihaltáig „Magyarország törvényes királya ugyanazon fejedelem, aki egyszermind Ausztriának is uralkodója”. Mégis aggodalmat keltőnek mondotta, hogy a leirat az uralkodó jogát országai és tartományai föloszthatatlan és elválaszthatatlan birtoklására az idézett contextusban emlegette, mert „nemcsak homályosnak kell azt hinnünk, sőt kénytelenek vagyunk gyanítani, hogy ő felsége az inseparabiliter et indivisibiliter szavaknak oly értelmet kívánna tulajdonítani, mint ha Magyarország más nemzet vagy tartomány iránt nem kötelezett, független ugyan, hanem mégis egészítő része lenne az 1804-ben alkotott ausztriai császárságnak. Ezt pedig ... mindenki, a ki magát magyarnak vallja örökkön örökké kereken fogja tagadni.” Deák jogvédő fejtegetését, amely idézett álláspontját a „Pragmatica Sanctio” indítékainak mélyenszántó értelmezésével támasztotta alá, az államjogi nézetkülönbség politikai jelentőségének hangsúlyozásával zárta: „van érdeke a miniszteriumnak azon gondosan ápolt s elhatalmazni engedett balvéleményt fentartogatni, mintha hazánk az ausztriai monarchiának integrans része lenne. De ... a magyar nemzetnek is van érdeke ezt örökké tagadni és soha meg nem engedni.”⁹ Deák zárómondatá-

⁹ Uo. I. 199–202. Vö. KÖM V. 29–36.

ban nemcsak Magyarország különállásának védelmezésére, hanem az ezt a státust az örökös tartományok jogi helyzetének szintjére lecsökkenteni törekvő, meg-megújuló kormányzati szándék miatti politikai aggodalomra is szükséges felfigyelni.

A reformkornak az a sokban máig élő szemlélete, miszerint az ellenzék támadott, a kormányzat pedig csak védekezett, leegyszerűsítő a javából. Támadások és ellentámadások váltogatták egymást, mégpedig azzal a — kivételeket ugyan ismerő — mégis alapjellegzetességgel, hogy a reformellenzék minden lényeges kezdeményezését megelőzte a kormányzat valamilyen, az adott államjogi, még inkább a de facto hatalmi helyzet érdemleges megváltoztatását célzó akciója (lépése vagy annak kísérlete), a reformellenzék nekibuzdulásaira pedig a hatalmi eszközök fokozott igénybevétele volt a felelet. S hogy ez így volt, az valóban nem a bécsi falakban élő valamiféle öröklött gonoszság következménye volt, hanem annak a következménye, hogy a heterogén összetételű, dinasztikusan szervezett birodalomnak a rendiségre alapozott tartópillérei érezhetően meginogtak a polgári és nemzeti irányú fejlődés erodáló hatására. És nagyon fontos annak megértése, hogy ezt a Habsburg-hatalom nemcsak a „divide et impera” és a közvetlen erőszak útján kívánta ellensúlyozni, hanem a centralizáló abszolutizmus hagyó-

mányos eszköztárának, kormányzati módszereinek felfrissítése révén is.

A nemesi reformmozgalom kialakulásának, majd a magyar reformellenzék kikovácsolódásának gazdasági, társadalmi és tudati meghatározói mellett ezért játszott olyannnyira fontos szerepet a bécsi abszolutisztikus lépések és kísérletek felismerése. Gondolok itt a devalvációban kicsúcsosodó önkényes pénzügyi intézkedések során s az örökös tartományokbeli érdekeket preferáló vám- és kereskedelempolitikán kívül mindarra, ami Metternich 1810-es, 1820-as évekbeli kísérleteiből a magyar rendi alkotmányosság felszámolására, technikailag fejlettebb, ám abszolutisztikus kormányzással való felváltására megsejtette, ill. az 1822/23-as megyei ellenállást is kiváltó tapasztalati tényé vált.¹⁰ Ennek is nagy szerepe volt abban, hogy a dekonjunktúra viszonyai közt kivételesen kiéleződő jobbágy–földesúri ellentét által fenyegetett nemesség, a két tűz közé szorulástól szabadulni nem a szokásos módon, nem kizárólag, sőt nem is elsősorban fent kötött kompromisszummal akart, hanem mindenekelőtt az érdekegyesítés útjára lépés-

¹⁰ Horváth Mihály: Magyarország történelme. 2. kiad. Bp. 1873. VIII. 484–518.; Bibl, Viktor: Der Zerfall Österreichs. Kaiser Franz und Sein Erbe. Wien–Berlin–Leipzig–München, 1922. 213 és kk.; Andics Erzsébet: Metternich és Magyarország. Bp. 1975. 29–57.; Vörös Károly: Abszolutizmus és rendiség konfliktusának kiújulása (1812–1830). In: Magyarország története (1790–1848). 617–629.

sel. A nemesség tehát a népnek az „alkotmány sáncaiba” való bevezetését nemcsak saját létbiztonsága, nemcsak a polgári átalakulás gazdasági-társadalmi követelményei, illetve a német és szláv elem közötti felmorzsolódásnak a herderi jövődőlésben is megfogalmazódott veszélye miatt és a fenyegetettnek tekintett nemzeti pozícióknak a hatalmi eszközök birtokában való fokozott ellensúlyozása érdekében szorgalmazta. Hanem amitt is, amit: a tradicionális kompromisszummal kialakított hatalmi szituáció felborítására, vagy legalábbis erőteljes korrigálására mutakozó szándékként a bécsi kormányzat részéről tapasztalt.

A teoretikus liberalizmusnál és a nemzetközi jogfejlődésből származtatható igénynél is inkább a politikai fenyegetettség pattantja ki már 1830-ban annak a kívánságát, foglalják a koronázási hitlevélbe, „hogy a miniszterek felelősek legyenek”¹¹, és szavaztatja meg 1834 tavaszán az alsótábla túlnyomó többségével, hogy a „törvénytelen parancsok” kezdeményezőit és végrehajtóit az országgyűlés bírósága vonhassa felelősségre.¹² S ezen a szálon haladva, de már a kölcsönhatások intenzívebb erőterébe jutva indokolt az 1830-as évek második felének terrorhullámában, az országgyűlési ifjak, a Wesselényi és a

¹¹ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. . . Genf, 1864. I. 230.

¹² KÖM III. 168. Vö. Uo. II. 693–696, III. 169, 225.

Kossuth ellen lefolytatott perekben fontos indítékát látni annak, hogy az 1840-es évek elején megszületett a polgári büntetőtörvénykönyv ellenzéki munkálata, amely biztosítani kívánta mind a polgári átalakulásnak a szabadságjogokat is magában foglaló feltételrendszerét, mind a Magyarország fiktív függetlenségének valódivá konvertálására irányuló törekvések védelmét.¹³

Az államhatalom önkényes fináncművelteinek sora, egyértelmű igyekezete arra, hogy a pénzügyek irányítását felségjogként országgyűlési korlátozás és ellenőrzés nélkül biztosítsa a maga számára, ugyancsak nagy szerephez jutott abban, hogy az államháztartás alkotmányos kezelésének igénye olyan nagy erővel jelentkezett a reformkorban.¹⁴ Hajnóczyék felismerése, hogy az adott struktúravizonyok között mély összefüggés van a nemesi adómentesség és az abszolutisztikus pénzkezelés felszámolása, illetve Magyarország gazdaságpolitikai önrendelkezésének biztosítása között¹⁵ Wesselényi megfogalmazásában

¹³Vö. Sarlós Béla: Deák és Vukovics. Két igazságügy-miniszter. Bp. 1970. 11–36.; Varga János: Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. Bp. 1980. 84–92, 117–155.

¹⁴Szabad György: A pénzügy alkotmányos kezelésének igénye a reformkorban. In. Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. (Szerk.: Bertényi Iván). Bp. 1980. 235–267.

¹⁵Vö. Hajnóczy 41–43, 70–71, 145, 178.; Benda: A magyar jakobinus mozgalom iratai. . . I. 91, 903.

vált a reformellenzéki koncepció egyik alaptételévé: „A vagyoni szabadság sarkalata nem az, hogy ne legyen semmi fizetési tartozás [azaz a nemes ne adózzék]: hanem hogy ezen tartozás semmi idegen önkénytől ne függjön; hogy minden fizetésnek célja csak a nemzet boldogsága legyen, s hogy maga szabja ki költségeit, bevételeit.”¹⁶ Ez a tétel két hazai irányzattal is polémizált. Egyfelől a polgári átalakulást a „Nem adózunk!” jelszavával támadó rendi kiváltságőrzőkkel, másfelől az antiabszolutisztikus és a gazdasági-pénzügyi önrendelkezést célzó törekvésektől elhatárolható „belső reformra” szűkülés – legalábbis időleges – lehetőségét hirdető Széchenyivel.¹⁷

A reformellenzék maga is zászlajára írva a belső reform jelszavát fordult szembe a mindenért Bécset okoló tradicionális rendi ellenzékiiséggel, belátva – mint azt a fiatal Kossuth két évvel a Hítel megjelenése előtt leírta – hogy „midőn political helyheztetésünknek részint valódi, részint képzelt sérelmei felől panaszkodni meg nem szününk, az önhatalmunkban álló javításoknak béhozásán, gazdaságbeli sérelmeinknek önmagunktól függő orvoslásán teljességgel legalább ... nem igyek-

¹⁶ Wesselényi Miklós: Balítéletekről ... 1831-ben. Bukarest [Lipcse], 1833, 102.; Vö. Trócsányi Zolt: Wesselényi Miklós. Bp. 1965. 142.

¹⁷ Széchenyi István: Hítel. Pest, 1830. 122–125 és kk.

szünk”¹⁸ — De a reformellenzék meg volt győződve arról is, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés elavult jogi akadályainak eltávolítására összpontosító és korlátozódó Széchenyi-koncepció — a kezdeményezés minden nagy érdeme és jelentősége ellenére — egyidejű antiabszolutisztikus és önkormányzati biztosítékok, magyarán mondva egyidejű politikai reform híján — még a távoli jövőbe odázott, ha odázható — kifuttatása esetén sem eredményezheti az elmaradottságból felemelkedést biztosító polgári átalakulást. Nyilvánvalóan latba esett a reformellenzék koncepciójának kialakításakor a nemesség kompenzálódási törekvése is, döntő jelentőségű azonban két másik tényező volt. Az egyik annak felismerése, hogy a hatalmi eszközök fokozottabb alkotmányos ellenőrzés, sőt befolyás alá vonása híján az abszolutizmus és konzervativizmus érdektalálkozása fékezni fogja a reformpolitika kibontakoztatását. Másfelől a birodalomhoz fűződő kapcsolat Széchenyi által kívánt változatlanul való fenntartása esetén (akárcsak meghatározatlan tartalmú ideiglenességgel is) a reformellenzék semmi biztosítékát sem látta annak, hogy a társadalom egészének erőfeszítéséből megszülető reformok eredményeit (kisebbségi vagy nagyobb mértékben, netán teljes egészében) az államháztartást abszolutisztiku-

¹⁸ KÖM VI. 178.; Vö. Barta István: A fiatal Kossuth. Bp. 1966. 28–31.

san kézben tartó, a vám- és kereskedelem- politikát pedig vitathatatlan részrehajlással kezelő kormányzat nem szivároztatja ki az országból. Azaz nem valamiféle közjogi öncélúságból, nem is a hatalmi eszközök minél teljesebb körének nacionális hatalmi túlsúlyt biztosító birtoklása érdekében csupán, hanem magának a reformpolitikának, az ország polgári átalakítása sikerének érdekében is tartotta elengedhetetlennek a reformellenzék, hogy Magyarország maga rendelkezék anyagi erőforrásaival.

Abban, hogy ez a koncepció minden konzekvenciájával együtt az 1840-es években kibontakozott, a lezajlott küzdelmek tanulságai, az európai gazdasági fejlemények számbavétele és a közgazdasági ismeretek fejlődése mellett fontos szerepet játszott annak indokolt félelme, hogy maga a bécsi kormányzat készül az adott helyzet – reformellenzéki látószög- ből előnytelennek ítélt – megváltoztatására. Mégpedig arra, hogy a Zollvereinhez, a német vámszövetséghez való, magyar nacionális szempontból is aggályosnak ítélt csatlakozás előjátékként, vagy attól függetlenül is, úgy alakítson ki az addig vámsorompók mögé rekesztett Magyarország gazdasági beolvasztásával egységes birodalmi piacot, hogy közben a nyugati, a fejlett tőkés országok versenyét majdcsaknem védővámokkal kizárva a politikai uralma alatt álló területről, monopolhelyzetet biztosítson azoknak az örökös tartomá-

nyoknak, amelyeknek történelmileg kialakult előnyét az iparosodásban, sőt immár az ipari forradalomra való felkészülésben is, egy évszázad protekcionista gazdaságpolitikája teljesítette ki. A kérdéssel legtöbbit foglalkozó reformellenzékiek, mindenekelőtt Kossuth, a gazdasági folyamatok nagyon világosan felismert politikai konzekvenciái mellett éppen az osztrák monopol törekvések miatt aggodalmaskodtak a leginkább. Az őket valamiféle primitív autarkióra törekvés címén szakaszosan dicsőítő, szakaszosan elmarasztaló, a tények kellő ismeretének hiányában szenvedő állításokkal ellentétben nagyon világosan felismerték, hogy egy, a fejlődésben elmaradott ország csak a nála fejlettebbek közreműködésével teremtheti meg felzárkózása feltételeit, szüksége lévén tőkétől az infrastruktúra kiépítéséhez nélkülözhetetlen technikáig sok mindenre, és azt is, hogy ennek a fejlesztő közreműködésnek ára van. Amit nem akartak, az az volt, hogy osztrák részről a politikai egybekapcsoltság folytán és az abszolutisztikus kormányzati eszköztár segítségével Magyarország történelmileg kialakult elmaradottsága idején megteremtett és fenntartott, mondhatni „egyenlőtlen társas viszonyt”¹⁹ a felzárkózási kísérletre is érvényesítsék. A partnerválasztás szabadságának követelményét

¹⁹ Vö. Balogh, Thomas: *Unequal Partners*. Oxford, 1963. I. 29–30.

hangoztatva sokat felismertek abból a ma már tételszerűen megfogalmazható történelmi tapasztalatból, hogy egy fejlődésben elmaradott ország felzárkózási kísérletének sikere attól függ, mennyire tud versenyt támasztani – a fejlesztő közreműködés fejében elnyerhető haszonért – a fejlesztésben való részvételre kész és képes erők között. Magyarország gazdasági (s természetesen nem csupán gazdasági) felzárkózási kísérletének sikerét látták nagyon is indokoltan kockáztatottnak az osztrák monopolizáló törekvések folytán nemcsak a felfejlesztési ár reálisan egyedül verseny formájában lehetséges apasztásának kiiktatása miatt, hanem és legfőképpen azért, mert a tőkefeleslegük elhelyezését szorgalmazó potenciális nyugati partnerekkel ellentétben a monopolszerpet igénylő osztrák partner maga is tőkehiányban szenvedett, maga is finanszírozásra szorult. Így nem játszhatta a hitelforrás, legfeljebb a hitelközvetítő szerepét, s ugyanakkor még csak a kezdetén volt annak az ipari forradalomnak, amit a Magyarország felfejlesztésében való közvetlen részvételtől az osztrákok által távol tartani kívánt (s a későbbiekben is csak a velük való társulásra kényszerítve megjelenni engedett) potenciális nyugati partnerek már kibontakoztattak.

A gazdasági beolvasztó törekvéseket felismerő reformellenzék, miután a gazdaságpolitikai egyenjogúsítás követelését a birodalmi kormányzat elutasította, célul tűzte ki a

gazdasági önrendelkezés megvalósítását. Arra törekedett, hogy Magyarország adottságainak és képességeinek megfelelő szerephez jusson. A mezőgazdaság belső piacának szélesítését is célul tűzte a termelési és társadalmi struktúra aránytalanságainak korrekcióját előmozdítani kívánó iparfejlesztő törekvései révén. S nem kérdőjelezte meg az agrártermelés primátusát, amikor ellenezte azt, hogy Magyarország akár az adott kereskedelempolitikai rendszer fenntartása révén, akár az extenzíven gazdálkodó birtokosság exportérdekeit abszolutizáló konzervatívok buzgó helyeslése mellett kikerekítendő birodalmi egységes piacba tagolódása révén nyugodjon bele a történelmileg kialakult ágazati egyoldalúság érdemleges korrekciója lehetőségének elvesztésébe, illetve ad Calendas Graecas halasztásába.²⁰

²⁰ A reformellenzéki gondolatmenet fenti, a kérdéskör szakirodalmát is figyelembe vevő rekonstrukciójában az 1832–36., az 1839–40. és az 1843–44. évi országgyűlések naplói és iratai mellett figyelemmel voltam a „kereskedelmi” (közgazdasági) rendszeres munkálatokkal kapcsolatos megyei állásfoglalásokat magukban foglaló 1831–1832. évi kiadványokra – többségüket felsorolja a Magyar Történeti Bibliográfia 1825–1867 (Szerk. I. Tóth Zoltán), Bp. 1950. III. 67–68. –, valamint az e tárgykörrel foglalkozó országgyűlési bizottság nagyszabású munkálatára: *A kereskedési és azzal kapcsolatban levő tárgyak iránt kiküldött kerületi választmánynak jelentése*, 1843., I–VII. Pozsony, 1847., továbbá a gazdaságpolitikai publicisztikára, mindenekelőtt a *Pesti Hirlap* 1841: 32, 89; 1842: 111, 115, 120, 121, 150, 178, 179; 1843: 293; a *Hetilap* 1845: 1; 1846: 2, 3, 5, 20, 26, 41, 42, 51, 59, 71, 81; 1847: 108–109; 1848: 2–4. számaiban megjelent, jórészt Kossuth által írott cikkekre.

Indokolt kiemelni, hogy az a reformellenzék, amely a gazdasági önrendelkezés szimbolikus és tényleges pótlására az ismert társadalmi mozgalmakra támaszkodó gyakorlati lépésekkel kísérletezett, az 1846. augusztus 20-i védegyleti közgyűlés által elfogadott s 1847-ben a reformtábor nagy többsége által igenelt vámszövetségi ajánlat révén tette egyértelművé, hogy az alárendeltséget fenntartó kényszer kiiktatása, az önálló gazdasági cselekvőképesség biztosítása esetén nem Magyarország gazdasági kapcsolatát az osztrák császársággal, hanem függő viszonyát tőle akarja felszámolni. Mindez összefüggött egy, a reformellenzéken belül csírázó birodalmi érdekegyesítési koncepcióval, amellyel a hatalom által gazdaságilag favorizált, ám abszolutisztikusan kormányzott örökös tartományokbeli polgárságot próbálta szövetségesévé tenni. Cserébe Magyarország gazdasági egyenjogúságának elismeréséért, a vámszövetségi keretben való felzárkózási kísérlete előmozdításáért, mindazt a támogatást felajánlotta számára, amit alkotmányos törekvéseiben a birodalom legszervezettebb politikai erejétől, a magyar reformellenzékétől remélhetett.^{2 1}

Varga János 1982-ben megjelent kitűnő könyve evidenssé tette, hogy a félelem –

^{2 1} Magyar szózatok. Voigt, H. G. kiadása. Hamburg, 1847. 206–217; KÖM XI. 182–187.; Vö. Szabad György: Kossuth politikai pályája . . . Bp. 1977. 100 és kk.

mindenekelőtt a cári hatalomtól és az általa irányítottak vélt pánszláv mozgalmaktól — milyen fontos szerepet játszott az 1840-es évek első felében abban, hogy a reformellenzék még a látszatát is kerülni akarta, mintha Magyarország de jure kimondott függetlenségét de facto önkormányzattá változtatni törekedve egyben a Habsburg-hatalomtól való elszakadásra készülne.^{2 2} Deák megnyilatkozásai, Wesselényi „Szózata” mellé hadd társítsuk a „veszélyeket” legalább is 1833 óta bizonyíthatóan számon tartó^{2 3} Kossuth egyik

^{2 2}Varga János: Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején. Bp. 1982. 93 és kk. Vö. Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcse, 1843.; Ferenczi Zoltán: Deák két levele s a szláv kérdés 1842/43-ban. *Budapesti Szemle*, 1900 (102)., Lábán Antal: Deák Ferenc a pánszlávizmusról. . . *Magyar Figyelő*, 1914.; Sajó Andor: Az orosz veszedelem és a reformkor. *Huszdik Század*, 1915.; Trócsányi Zsolt 452 és kk.; Sándor Pál: Deák politikai koncepciójához. . . *Történelmi Szemle*, 1979.

^{2 3}1833-ban — mint ismeretes — így fogalmazott a lengyelek szomorú példájából is érvet kovácsolva a reformpolitika gáncsolói és a halogatók ellenében: „Én pedig félek, nagyon félek: a magyarnak azon dicsőséges, de szerencsétlen rendelés jutott az örök gondviseléstől, hogy valamint hajdan Stambul és Samarkand ellen védőkőfalat képzett Európa népeinek, úgy most is, miután a bécsi congressus által felépített külső védfal már eldőlt, hasonló sors néz a magyarra, egy szörnyebb, egy rettentőbb bálvány hatalom ellen, melly irtózatos rémként fenyegeti Európa constitutionalis lételét. S csak elfogultság nélkül fontoljuk meg politikai állásunkat, vessünk egy önmeghittségtől távol tekintetet országunk heterogen elemeire, — nem hiszem, hogy aki thrónusunk hatalmának s nemzeti függetlenségünk

kiadatlan 1844. évi beszédének azt a passzusát, amelyben kijelentette, hogy „‹‹repeal››-ről, elszakadásról nem álmodozunk, s erről Magyar honban nem is fog senki álmodozni, míg meg lesz győződve . . . hogy az . . . uralkodó ház jövődjének érdekében Magyar hon boldogsága, az austriai . . . birodalom boldogságával nem csak nincs ellentétben, sőt ha jól számít a birodalom kormánya, a kettő együtt kapcsolatban van. De ha monarchiát akarunk, akarjuk, hogy az legyen constitutionalis monarchia, legyen pedig a valóságban nem pedig . . . csak írott malaszt”. Hangot adott azonban annak a befejeződéséhez közeledő országgyűlés keserű tapasztalatai nyomán a reformellenzék negyvenes évek eleji óvatos reménykedését mind visszább szorító aggodalomnak is, hogy a „birodalmi kormány” gátolja Magyarország előrejutását a „fokonkénti haladás” útján, s annak a szerkezetnek a kialakulását, amelyben „az egész nép joggal, tehetséggel [lehetőséggel] fel van ruházva ön sorsa felett intézkedni”.²⁴ Súlyos aggodalmakat keltett, hogy a kormányzat a polgári jogkiterjesztés politikai konzekvenciáitól is tartva útját állta vagy deformálva félresiklatta

---

szabadságának igazi barátja, aggodalmamban ne osztozzék, s hazánk lakosainak a polgári lét köteleivel szorosra kapcsolódó egyetemülését ne kívánja.” KÖM VI. 379.; Vö. Barta István 223–224.

²⁴ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) R. 109. II. P. 23. Vö. Szabad György 79–83.

a legfőbb reformtörekvéseket. Mint ismeretes elgáncsolta az igazságügyi reformot, az abszolutisztikus befolyásnak utat nyitó királyi felügyelet rendszeresítésétől tette függővé a városi reformot, a megyéket teljhatalmú adminisztrátorok erőszakuralmának vetette alá, s felmerült a gyanú, hogy a hosszú ideje késleltetett örökváltság-ügy „rendezését” az alkotmányos út megkerülésével kísérli meg, hogy így az érdekegyesítés legfőbb eszközét üsse ki a reformellenzék kezéből.^{2 5} A gazdaságpolitikai konfliktus mellett mindez önmagában is elegendő lett volna, hogy megkérdőjelezze, milyen esélyei vannak a birodalom adott uralmi viszonyai közt a polgári átalakulás és az alkotmányos önkormányzat megvalósításának. De az aggodalmakat még súlyosbította, hogy a 40-es évek derekától fontos nemzetközi és birodalombeli fejlemények kérdőjelezték meg, vajon tényleg lehet-e Bécsre támaszkodva ellensúlyozni Szentpétervár hatalom- és befolyásnövelő törekvéseit.

A Szent Szövetség szellemében fogant münchengrätzi paktumnak a közép- és kelet-európai konzervatív hatalmi pozíciókat biztosító rendelkezései (és azoknak ismételt orosz

^{2 5}Vö. Vörös Károly: A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért (1840–1848). In: Magyarország története 1790–1848. 914 és kk.; Dénes Iván Zoltán: Konzervatív identitás I–II. *Világosság*, 1982. 344 és kk.

cári és osztrák császári megerősítései)²⁶ titokban maradtak ugyan, de vakoknak kellett volna lenniök a magyar reformellenzéki politikusoknak, ha nem figyelnek fel arra, aminek jelentőségét a Monarchia történeti szerepének egyes idealizálói ma sem ismerik fel, hogy folytatódott, ami a 18. században vette kezdetét, hogy a cári hatalom európai térnyerése következetesen a gyengeségében hozzá folyamodó Habsburg-hatalom szövetségében történt. De a reformellenzék vezetői nem voltak vakok. Eszük ágában sem volt bizonyosságként kezelni a negyvenes évek eleji feltételezést a cári hatalom Bécs által lehetséges ellensúlyozásáról, amikor súlyos tények igazolták, mennyire közös bázison áll mindkét abszolutista hatalom. Hiszen a bécsi kormányzat miközben az erős kéz politikájával igyekezett uralmi helyzetét megszilárdítani Magyarországon, a cári hatalom cinkos egyetértésével verte le a galíciai felkelést és kebelezte be a lengyel önállóság jelképes maradványát, Krakkót, ugyanakkor szemet hunyt afölött, hogy a cári hatalom rátette a kezét a Duna-deltára és politikai ellenőrzése alá vonta a dunai fejedelemségeket.²⁷

Mindez a jól észlelt európai válságjelekkel együtt a lajtántúli alkotmányos törekvések

²⁶Vö. Andics Erzsébet: A Habsburgok és Romanovok szövetsége... Bp. 1961. 15 és kk.; Andics Erzsébet: Metternich. 79–80, 97–100, 278–279.

²⁷KÖM XI. 95, 170–171, 266, 268–269, 633.

bátorítására ösztönözte a reformellenzékét²⁸ s még inkább arra, hogy a polgári átalakulás programjának realizálási kísérletével társítsa a teljes körűvé emelt önkormányzat, sőt „a nép” érdekében állónak tekintett függetlenség²⁹ megvalósítására irányuló törekvéseket is. Egykorúan és visszatekintően, kimondva és kimondatlanul az a legfőbb vád a reformellenzék és annak demokratikus vezetőjévé emelkedett Kossuth ellen, hogy az 1847/48. évi európai válság küszöbén fékezetlen radikalizmussal, illetve nacionalista mohósággal követelte, amit 1848 tavaszán — élve, sőt állítólag visszaélve a Habsburg-hatalom szorult helyzetével — ki is csikart, a feudális szisztéma felszámolása mellett a függetlenség 1790/91-ben szankcionált fikciójának az önálló államiság tényeire váltását. Érdeemes mindenesetre megjegyezni, hogy az egykorú vádemelő, Széchenyi a lelke mélyén időszakosan maga is tarthatatlannak ítélte az adott helyzetet. Alig

²⁸ Vö. Uo. XI. 143–144, 171–172, 282, 316–321, 614–615.; Szabad György 100, 105.; Gergely András: Batthyány Lajos a reformellenzék élén. *Századok*, 1982. 1184.

²⁹ „A szabad függetlenség nem a legfőbb cél ugyan, mire törekedni kell, hanem a legszükségesebb eszköz, mi nélkül a nép, mint nép semmi üdvös célját nem érheti el. Mert a nép meg van semmítve, ha sajtásága megsemmítetett, a sajtáságnak pedig meg kell vagy legalább meg lehet semmisülnie, ha idegen uralomnak van alá vetve.” Bajza József: *Nemzetiség és nyelv*. In: *Ellenőr*, politikai zsebkönyv, a Pesti Ellenzéki Kör megbízásából szerkeszté Bajza [Leipzig], 1847. 419.

három hónappal a Politikai programtörvények megjelentetése után, 1847. június 15-én a magas kormánypozícióba került, immár a bécsi kulisszák mögé is be-bepillantani képes államférfi a saját irányvétele helyessége iránti kétellyel is jegyezte naplójába: „... ez így nem mehet tovább. Magyarországnak külön tengelyt kell kapnia, vagy teljesen egybeolvadnia Ausztriával”.³⁰ A reformellenzék, amely a belső robbanást és a külső veszélyeket egyként elhárítva akarta megnyitni a fenyegető válságból való menekvést is egyedül kínáló polgári átalakulás útját, felismerte, hogy a legnagyobb felelőtlenséget éppen a passzivitásba húzódás jelentené. Legfőbb feladatának ezért a felelős cselekvésre való felkészülést tekintette. Ennek jegyében született meg 1847 júniusában az Ellenzéki Nyilatkozat és 1847 nyarának végén Pest megye új követutasítása, amely Kossuth követjelölti programjaként a reformellenzék derékhada által helyeselve részletezte az alkotmányos önkormányzathoz juttatandó Magyarország polgári átalakításának konkrétumait. S ez a program a hatalmi eszközöket már egy olyan „minden idegenszerű befolyástól” mentes kormány kezére kívánta adni, amelyik „politicájának irányát az országgyűlési többségben nyilatkozó nemzeti akarattól vegye”, azaz saját

³⁰ Széchenyi István: Napló. (Válogatta Oltványi Ambrus). Bp. 1978. 1150.

parlamenti bázisára támaszkodva lehessen független a birodalmi kormányzattól.³¹

1848 tavaszán és koranyarán a magyar kormány felelős vezetőinek, Batthyáynak, Deáknak és mindenekelőtt Kossuthnak a megnyilatkozásai³² világossá teszik, hogy számot vetettek az európai fordulatok minden lehetőségével, ideértve a cári hatalom, sőt egy új német hatalom esetleges aspirációját a Közép- és Kelet-Európa feletti hegemonia megszerzésére, a Habsburg-birodalom német tartományainak beolvadását a nagy német egységbe, sőt a szláv tartományok túlsúlyra jutása vagy kiszakadása esetén a birodalom teljes bomlását. Ilyen körülmények között nem a pusztá lehetőség a kormányrúd megragadására, a felelőtlen visszaélés a dinasztia megszorult helyzetével – amint azt annyi változatban hallhattuk és hallhatjuk – hanem a polgári átalakulás biztosításaként az, hogy a hatalmi eszközök abszolutista kezekből polgári parlamentáris értelemben alkotmányos kezekbe kerüljenek és a törekvés, hogy segítségükkel biztosítható legyen Magyarország számára a Habsburg-birodalom túlélése

³¹ KÖM XI. 173–174.

³² DFB II. 206, 232–233, 238–240.; KÖM XI. 742–744, XII. 236–237, 433–437, 442–444, 448–450.; Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bp. 1957. 31–32, 36–37, 43–44, 67–68, 74–79.; Erdődy Gábor: Batthyány és az európai változások 1848-ban. *Századok*, 1982. 1252–1258.

annak beolvadása vagy felbomlása esetére is, tehát messzemenő és magasrendű felelősségtudat vezette őket igyekezetükben Magyarországot tényleges önkormányzatának kivívására és megvalósítható teljes körűségének biztosítására.

Az ismert tények és egy, a legközelebbi hetekben megjelenő tanulmányom adatai³³ sok minden részletezésétől és dokumentálásától mentenek fel. Az 1848 tavaszán éles küzdelemben kialakított államjogi törvények az egykorú európai polgári parlamentáris alkotmányos normák legmagasabb szintjén zárták ki a végrehajtó hatalom abszolutisztikus gyakorlásának jogi lehetőségét, s tették felelőssé a kormányrúdhoz jutottakat a népképviseleti alapra helyezett törvényhozó hatalomnak. A 48-as törvények egyértelműsége e tekintetben tette elkerülhetetlenné a Habsburg-hatalom számára, hogy 1848 őszén demaszkirozni legyen kénytelen visszatérését az abszolutizmushoz, miniszteri ellenjegyzést nélkülöző rendeletek kibocsátásával sértve nyíltan meg a szentesített törvényt, 1867-ben pedig azt, hogy tételes módosításuk követelésével, illetve jogi hézagok támasztása révén biztosítsa az abszolutizmus elemeinek beépítését az alkotmányos szisztémába. — Az 1848-as

³³ Szabad György: Batthyány és Magyarország alkotmányos önkormányzatának kérdése 1848 tavaszán. *Századok*, 1982. 1175 és kk.

törvények az abszolutizmusnak az önálló államiság követelményei szempontjából is messzemenően fontos kiküszöbölése mellett közvetlenül is foglalkoztak Magyarország függetlenségének és független kormányzásának kérdéskörével, e tekintetben azonban — keletkezési körülményeik folytán — értelmezési eltéréseknek is lehetőséget adó szövegezésben. Ez könnyítette meg, hogy az államjogi helyzet merőben új szabályozása 1867-ben 1848 „realizált” változatának minősülhessen.

A „tisztá forrásokhoz” fordulva kétségtelennek látom, hogy a 48-as törvények megalkotói teljes körűvé kívánták tenni Magyarország önálló államiságát, az uralkodó személyi közösségének és ennek konzekvenciájaként a külügyek terén való együttműködés indokoltságának elismerésével, de még a perszonális unió terén is, mint visszatérek rá, a különválás útjához vezető ajtócskát nyitva. A törvényhozás függetlenségének garanciái az abszolutizmus elleni alkotmánybiztosítékokkal részben összeépítve annyira egyértelműek, hogy megemlítve őket részletezésükbe nem is bocsátkozom. Ami a végrehajtó hatalmat illeti, arról — mint emlékezetes — a törvény előbb általánosságban, minden csonkító megszorítás nélkül jelenti ki, hogy azt az uralkodó, ill. távollétében a nádor a „független magyar ministerium által” fogja gyakorolni, majd kétféleképpen is konkrétizál. Kimondja egyrészt, hogy „mindazon tárgyak-

ban”, amelyek addig a magyar királyi kormányzások „köréhez tartoztak, vagy tartozniok kellett volna” gyakorolja a magyar kormány a végrehajtó hatalmat, majd fel is sorolja, hogy ezen „általában minden polgári, egyházi, kincstári, katonai – sőt a pleonasmust is vállalva a biztonság kedvéért hozzáteszi – és általában minden honvédelmi tárgyak” értendők.³⁴

Ismeretes, hogy a március 28-i elutasító leiratot nyomon követő kompromisszum az alkotmányos polgári parlamentáris monarchiákban is az uralkodót illető felségjogok mellett neki tartotta fenn „a magyar hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazását, nemkülönben a katonai hivatalokrai kinevezéseket” a „király személye körül leendő magyar miniszter ellenjegyzése mellett”.³⁵ Ez a kikötés, amely az 1867. évi törvényalkotásban a hadsereg vezérletének és vezényletének olyannyira végzetes, abszolutista felségjogává terebélyesedett,³⁶ ellentmondásban volt a magyar kormány minden katonai és honvédelmi tárgyban elismert illetékességével, hiszen, ha a felség személye körül tartózkodó miniszter ellenjegyzésének alkotmányos kikötésével is, de korlátozta annak tényleges hatáskörét. A Batthyány-kormány azonban

³⁴ 1848: 3. tc. 3., 6. §.

³⁵ Uo. 8. §.

³⁶ 1867: 12. tc. 11. §.

mindjárt működése kezdetén feloldotta ezt az ellentmondást. Az április 22-i minisztertanács ui. a következő, történetírásunkban eddig érdemlegesen figyelembe nem vett törvényértelmező utasítást adta e nevezetes katonai felségjogok kapcsán kikötött ellenjegyzési jog gyakorlása tekintetében a már külügyminiszternek nevezett, a felség személye körül tartózkodó miniszternek: „a ministeri tanács kijelenti, hogy a külügyminiszter . . . arról felelős: miszerint az ellenjegyzett rendelet a hadügyminister előterjesztésével csakugyan megegyező”. Azaz az uralkodó oldalán tartózkodó magyar kormánytagnak valójában megtiltották, hogy a szóban forgó katonai ügyekben ellenjegyezni merjen olyan királyi rendeletet, amely nem a magyar országgyűlésnek felelős hadügyi (honvédelmi) miniszter közbenjöttével született. Ez pedig nem egyszerűen egy ellentmondás kiküszöbölését jelentette, hanem a március végi kompromisszum keretében a Magyarország önkormányzatán esett legsúlyosabb csorba kiköszöbölését is.³⁷

Már 1847-ben a Pest megyei követutasítás megróva a „rólunk is, de nélkülünk intézkedő” birodalmi kormányt retrográd külpolitikájáért kifejezte azt a kívánságát, hogy a magyar országgyűlésnek felelős kormány a

³⁷OL. H. 2. ME. 1848–67. Keletkezésére ld. Szabad György *Századok*, 1982. 1188–1190.

perszonális unióból folyó követelmények figyelembevételével ugyan, de „kellő befolyással bírjon” a külügyekre. S tette ezt annak hangsúlyozásával, hogy „a külhatalmak irányábani kormány politica végső analysisben az ország jövőléte felett határoz”.³⁸ 1848-ban sem ítélték másként a kormányrúdhoz jutott reformellenzékiek. Az 1848 áprilisában az uralkodó mellé rendelt s külügyminiszterként emlegetett magyar miniszterben Hajnal István posztumusz művével összhangban³⁹ teljes mértékben megokolta a külügyek felelősét is látnunk, de az általa indokoltan bírált dualista felfogással ellenkező túlzásnak kellene minősíteni, ha csupán azt, vagy ha maradéktalan teljességgel azt látnánk. Mindekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy Batthyányék – perszonál uniós felfogásuknak is megfelelően – teljes körű és a bécsivel egyenrangú kormányt kívántak alakítani. Márpedig a birodalmi kormányban azonos személy volt a császári ház és a külügyek minisztere, azaz a „Ministerium des kaiserlichen Hauses und die Äussern” feje. Magyar részről ezért is tekintették természetesnek, hogy a király mellé rendelt miniszter mindkét funkciót ellássa, intézve egyrészt az uralkodóval és az uralkodó közössége folytán az örökös tartományokkal fenntartandó kapcsó-

³⁸ KÖM XI. 170.

³⁹ Hajnal István 21 és kk.

latból fakadó ügyeket, másrészt Magyarországnak a birodalmon kívüli nemzetközi kapcsolataiból származókat. A miniszteriális törvényjavaslat Ghyczy Kálmán tollával fogalmazott azon eredeti meghatározásából azonban, hogy „a ministerek egyike folyvást ő felsége személye körül lesz s mindazon külviszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseli”, a főrendi táblán a konzervatív gr. Barkóczy János indítványára a „kül” előtagot törölték.⁴⁰ Ez a törlés virtuálisan szélesítve a nevezett miniszter szerepkörét, elhomályosította, amúgy sem eléggé konkretizált külügyi feladatait. Talán ezt is kiaknázandó a kinevezés alapjául szolgáló felségelőterjesztés „Minister für die internationalen Angelegenheiten Ungarns und der österreichischen Erbstaaten” megnevezést használt, ami a kinevező irat magyar szövegében és az eskütételi okmányban „a kapcsolt birodalmam többi részeivel érintkezések minisztere” nyakatekert fordulatú alakult.⁴¹ Mivel Batthyányék mindenképpen kerülni akarták, hogy a miniszter csak a perszónál uniós kapcsolatra

⁴⁰ Az 1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett magyar országgyűlésen a ... főrendeknél tartott országos ülések naplója. Pozsony, 1848. 397, 402.

⁴¹ OL. N. 31. István fhg. nádor lt. Miniszteri iratok 1848–876. Vö. Szabad György, *Századok*, 1982. 1186–1187.

utaló elnevezéssel fungáljon, rendszeresítették a külügyminiszter megnevezés használatát hivatalbalépése másnapján, hiszen az vonatkozatható volt mind az örökös tartományokkal fenntartani kívánt Magyarország részéről egyértelműen külsőnek tekintett kapcsolatok, mind az idegen hatalmakkal létesítendő ügyintézőjére. További részletezés nélkül is hangsúlyozandó, hogy amennyiben a Batthyány-kormány restrikcióval élt külügyi hatáskörét illetően, azt az uralkodó kezén hagyott, hallgatással mellőzött felségjogok s nem az osztrák császárság javára tette, mégpedig annak reményében, hogy nyugat-európai példákat, mindenekelőtt az angolt követve fokozatosan e téren is maradéktalanul érvényesítheti az alkotmányos jogfejlődés követelményeit.

A hatalmi eszközök kézbevitelének jogi megalapozása ezzel a külügyi felségjogok javára tett engedménnyel együtt vált megközelítően teljessé, és vált a Batthyány-kormány soron következő, a jogi önállóságot realizáló katonai, pénzügyi, vám- és kereskedelempolitikai intézkedéseinek és diplomáciai kísérleteinek kiindulópontjává.

A törvényhozó hatalom és a végrehajtó hatalom függetlenségét erősítette a nádori jogkör kiszélesítése. Ismert módon a végrehajtó hatalom gyakorlásával kapcsolatban az uralkodó távollétének idejére elnyert államfői jogokhoz társult az udvar Innsbruckba mene-

külése után a király törvényhozói hatalmi jogainak időleges átruházása a nádorra.⁴² A Batthyány-kormány ezzel kívánt elébe vágni annak, hogy az önkormányzattal bíró Magyarország tövényhozásának alkotmányos működését az uralkodó a távolból a törvények szentesítésének megtagadása, illetve elodázása révén akadályozhassa. — 1848 nyarának abban a két hónapjában, ami az augusztusi bécsi visszavonó rendelkezéseket megelőzte — a diplomáciai kapcsolatteremtés részleges korlátozottságától eltekintve — Magyarország az önálló államiság minden lényeges jogi feltételével rendelkezett, s a köztudatban élőtől eltérően kevesebb különböztette meg az 1849-ben kimondott függetlenségi állapottól, mint az 1867-ben kialakított dualista államjogi helyzettől. Magyarország parlamenti kormányzata élt a tiszta perszonál uniós keretek közt kezébe jutott hatalmi eszközök teljes körével. Ez volt, amit a Habsburg-hatalom belpolitikai s még inkább hatalompolitikai okokból meggátolni akart, s amikor megtehetette — az 1848 augusztus végi

⁴²OL. H. 5. Az 1848. június 18-i minisztertanácsi jkv. egykorú másolata.; *Közlöny*, 1848. július 6. Vö. KÖM XII. 241–247.; Urbán Aladár: A nagy év sodrában. Bp. 1981. 171–176.

⁴³Az első közülük a nádori jogkör június 26-i kiterjesztésének augusztus 14-i hatálytalanítása volt. Közli: Pap Dénes: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. 2. kiad. Bp. 1881. II. 35.

jogfosztó célzatú kéziratok^{4 4} kibocsátásától kezdve immár formálisan is – kicsikartnak és alkalmazhatatlannak minősítette az önkormányzás alkotmányos gyakorlását, hogy előbb a „divide et impera” útján, majd nyílt fellépéssel törekedjék ismét a hatalom abszolutisztikus kézbevitelére. A véráldozat ennek kivédési kísérlete során nem volt értelmetlen és semmiképpen sem volt elkerülhető. Hiszen a küzdelem a támadó fél részéről nem kevésbé éppen azért folyt, hogy Magyarország minden erőforrása és embertartaléka ismét korlátlanul álljon a Habsburg-hatalompolitika rendelkezésére. A honvédsereg pedig nem utolsósorban azért harcolt Pákozdtól Temesvárig, hogy Magyarország népeinek ne kelljen vérezniök autokrata döntések nyomán Solferinótól Königrätzig és „a közös ügyek hálójába”^{4 5} ejtetten Bosznia és Hercegovina hegyeitől az Isonzo és a Piave völgyéig.

Ismeretes, hogy a magyar parlamentáris kormányzat a fegyveres konfliktus küszöbén és kitörése után is hány kísérlettel élt a béke megmentése, illetve helyreállítása érdekében, a horvátoknak tett augusztusi különválási javaslattól, az ismételt bécsi küldöttségjárásokon és nyugati hatalmak közvetítésre való

^{4 4}Pap Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849. Pest 1868. I. 401–418.

^{4 5}Vö. Kossuth Lajos iratai VII. (S. a. r. Kossuth Ferenc), Bp. 1900. 290 és kk.

felkérésén át a Windischgrätzet felkereső békeküldöttségig. Sőt még Debrecenben 1849. febr. 12-én is úgy nyilatkozott a képviselőházban Kossuth, hogy az Országos Honvédelmi Bizottmány oly módon akarja védeni az országot az „igazságtalan megtámadás ellen”, hogy a „becsületes kiegyenlítésnek semmiféle útja bevágva ne legyen”.⁴⁶ A támadó vágta be a kiegyenlítés útját. A március 4-i császári manifesztum Magyarország széttagolását és beolvasztását a birodalomba immár leplezetlen céllá emelve és saját parlamentjét katonai erővel feloszlatva tette nyilvánvalóvá, hogy a centralizációt abszolutizmussal társítja. A „divide et impera” alkalmazása mellett a cári seregek segítségül hívása az erdélyi hadjáratban és a nagy intervenció ismertté vált diplomáciai előkészítése igazolta, hogy illúzió volt egyensúlyozó szerepet remélni a Habsburg-hatalomtól, hiszen az — belső gyengesége folytán — mindig kész uralma fenntartása érdekében szövetkezésre a térséget leginkább fenyegető hatalommal.

A fegyveres küzdelem kitörését követően Magyarország nemzetközi elszigetelődésének csökkentésére a forradalmi erőkkel való, oly sokat tárgyalt összefogási kísérleteken túl, még egy államjogilag némiképpen előkészített lehetőség is kínálkozott. S ez: a kiválás volt a

⁴⁶ KÖM XIV. 409.

Habsburg-birodalomból, azonban egy Habsburg-secundogenitura elismerésével. Ismeretes, hogy az 1848-as törvények egyike – 1790 óta először – vállalkozott a „Pragmatica Sanctio” értelmezésére. Ez a sajtótörvény volt, amely többek közt büntetendőnek mondta az izgatást „a sanctio pragmaticánál fogva megállapított s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatnak tettleges felbontására”.⁴⁷ Ez az átértelmező megfogalmazás nyilvánvalóan a „lex posterior derogat priori” jogelv érvényesítési lehetőségének biztosítása céljából került ebben a formában becikkelyezésre, azaz hogy legyen jogi fogódzója annak, ha a szükség – tegyük hozzá: a végszükség – arra kényszerítené Magyarországot, hogy a perszonális unión is túllépjen és az uralkodó személyének ugyanazonossága helyett már csak a dinasztia közösségét vállalja az örökös tartományokkal. Ismert módon azonban, amikor a szeptemberi válság kiéleződésekor Kossuth bizalmasan megkérdezte István főherceg-nádort vállalkozna-e legalább abban az esetben a magyar trón elfoglalására, ha bekövetkezne, aminek előkészületeiről birodalom szerte suttogtak, s ami dec. 2-án meg is történt, ti. V. Ferdinánd családi detronizálása, a nádor nemmel válaszolt. Pedig Kossuth figyelmeztette, hogy ez nemcsak Magyarország érdeke, amely ez által az

⁴⁷1848: 18. tc. 6. §.

európai hatalmakat „a monarchikus elv . . . tiszteletben tartása felől megnyugtathatná”, hanem a jószomszédság biztosítékaként a Lajtántúl, sőt a dinasztia érdekeit is szolgálhatná.^{4 8}

A hatalmi eszközök teljes körű kézbevétele államjogilag megalapozó 1848-as szerkezetnek az önálló államiság zökkenőmentes kiteljesítéséhez vezető vészkijáratát a főherceg-nádor járhatatlanná tette. A december 2-i törvénysértő fejleményekre még csak tiltakozással felelő magyar törvényhozást a március 4-i császári manifesztum a jól ismert súlyos döntésre készítette. Belpolitikailag sem csupán taktikai megfontolásokból, a megalkuvásra hajlók visszavonulásának oly sokat emlegetett megakadályozása végett, s nemcsak az abszolutizmus által odavetett kesztyű felvételének morális hatása miatt ítélték szükségesnek a tiszázó lépést. Indokoltnak tekintették amiatt is, mert a polgári átalakulás megszilárdítását és az új, a népek együttélésének feltételein is javító államberendezkedés kiépítését szolgáló törvényhozói munkát bénította a felemás helyzet. Sőt általában is korlátozta a parlamentnek felelős kormány kinevezésére is jogosult államfő hiánya a végrehajtó hatalom polgári értelemben vett alkotmányos gyakorlatát, amihez kevés számú radikálistól elte-

^{4 8} Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*. Bp. 1881. II. 265–269.; KÖM XII. 927.

kintve az országgyűlés túlnyomó többsége – Kossuthot is odaértve – határozottan ragaszkodott. Nemzetközi téren pedig az már bebizonyosodott, hogy e felemás helyzet fenntartása elszigeteli az egykorú nemzetközi jogi normák szerint az alattvalók lázadásának minősített magyar önvédelmi háborút. Nyilvánvaló, hogy még közvetítést eredményező nemzetközi támogatás elnyerésének is csak igen korlátozottak voltak az esélyei (teljesen esélytelennek azért nem mondom, mert tovább vizsgálándónak tartom azt az angol kormány politikájában éppen Világos idején már jelentkező fordulatot, amely négy év múltán a krími háborúba torkollott)⁴⁹, de ha voltak egyáltalában esélyei, úgy csak egy, az állami függetlenségét deklaráló Magyarország küzdelmének lehettek. S végül, de nem utolsósorban említendő annak az erkölcsi tőkének jelentősége, amire Magyarország azzal tett szert, hogy elsőként szerzett érvényt az önrendelkezési jognak polgári értelemben vett népszuverenitásra alapozott parlamentáris úton a Habsburg-hatalmat uraló régióban, ha önálló államiságát a két abszolutista hatalom

⁴⁹vö. *Közlöny*, 1849. aug. 11 (165); *Correspondence Relative to the Affairs of Hungary 1847–1849*. Presented to Both Houses of Parliament ... August 15, 1850. London, 1850. 287–288.; Hajnal István: *A Kossuth emigráció Törökországban*. I. Bp. 1927. 118–128.; Kabdebo, Thomas: *Diplomat in Exile. Francis Pulszky's Political Activities in England, 1849–1860*. New York, 1979. 31–32, 144–147.

összefogása folytán csak rövid időre korlátozottan tudta is fenntartani. Magyarország tényleges függetlenségének jelentőségét csak tetézte, hogy a feudális-dinasztikus szerkezetű birodalomból kiszakadva az új egyensúlyviszonyok kialakítását, a nemzetiségekkel való együttélés demokratikus formáit jogkiterjesztés útján kereste, magában a Függetlenségi Nyilatkozatban pedig leszögezte, hogy midőn „elidegeníthetetlen természetes jogánál fogva az európai statuscsaládba önálló s független szabad statusként belép, egyszersmind kinyilatkoztatja, hogy minden más statusok irányában, ha saját jogai nem sértetnek, békét és barátságot tartani, s különösen azon népekkel, mellyek azelőtt velünk egy fejedelem alatt állottak, valamint a szomszéd török birodalmi és olasz tartományokkal jó szomszédságot alapítani s folytatni, s a kölcsönös érdekek alapján barátságos kötésekkel szövetkezni elhatározott akarata”.⁵⁰

Az a körülmény, hogy a polgári átalakulásért és az abszolutista hatalmi szisztéma megdöntéséért vívott küzdelmeit betetőzve Magyarország elsőként nyilvánította ki önálló államiságát, amit csak külhatalmi intervencióval lehetett felszámolni, predesztinálta arra, hogy potenciális kezdeményezője s majdani organizátora legyen, lehessen, a feudális-dinasztikus szerkezetű, a polgári fejlődés dezin-

⁵⁰KÖM XIV. 911.

tegráló hatásától nem mentesíthető, hajdani szövetségeseitől is rendre feladott, mindenképpen széthullásra ítélt⁵¹ Habsburg-birodalmat túlélő nemzetek összefogásának a közös elnyomást a közös szabadsággal felváltó új egyensúlyviszonyok megteremtésére.

Azonban a magyar politikai vezetőrétegeknek az önkényuralom viszonyai közt a politikai döntés lehetőségeihez jutó irányzata – mint ismeretes – a dezintegráló és új egyensúlyviszonyok kialakítására törekvő erők megszervezésénél bölcsőbbnek tartotta a Habsburg-hatalmat tovább éltető kiegyezést. Az új államjogi fickió megteremtésével felülkerekedett annak illúziója, hogy a társuralkodó nemzet kényelmes pozíciójában a nemzeti szuverenitás hiányait antidemokratizmussal kompenzálva, nagyobb haza őrizhető meg, mint a függetlenséghez vezető, kitartást is, erőfeszítést is többet követelő, minden bizonnyal rögzös, de célirányos úton. S amikor a feudális–dinasztikus szerkezetű birodalom utolsó létformája, a dualista is végső válságba került, a magyarság, amelynek elfogyott a reformkorban és 1848/49-ben a jogkiterjesztésért, az abszolutizmus és beolvasztás elleni történelmi jelentőségű küzdelemben szerzett politikai és erkölcsi tőkéje, azoknak a tényleges hatalmi eszközöknek hiányában,

⁵¹vö. Jászi Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása. (Ford. Zimmer Judit), Bp. 1983. 83, 556.

amelyeknek birtoklását a polgári átalakulásért
küzdők még elengedhetetlennek tartották az
idejétmúlt Habsburg-birodalom túlélésének
biztosítására is, akkor csak mohó ellenfelekre
talált, s hiába sikoltott magára maradva
igazságért.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Felelős szerkesztő: Klaniczay Júlia

A tipográfia és a kötésterv Löblin Judit munkája

Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné

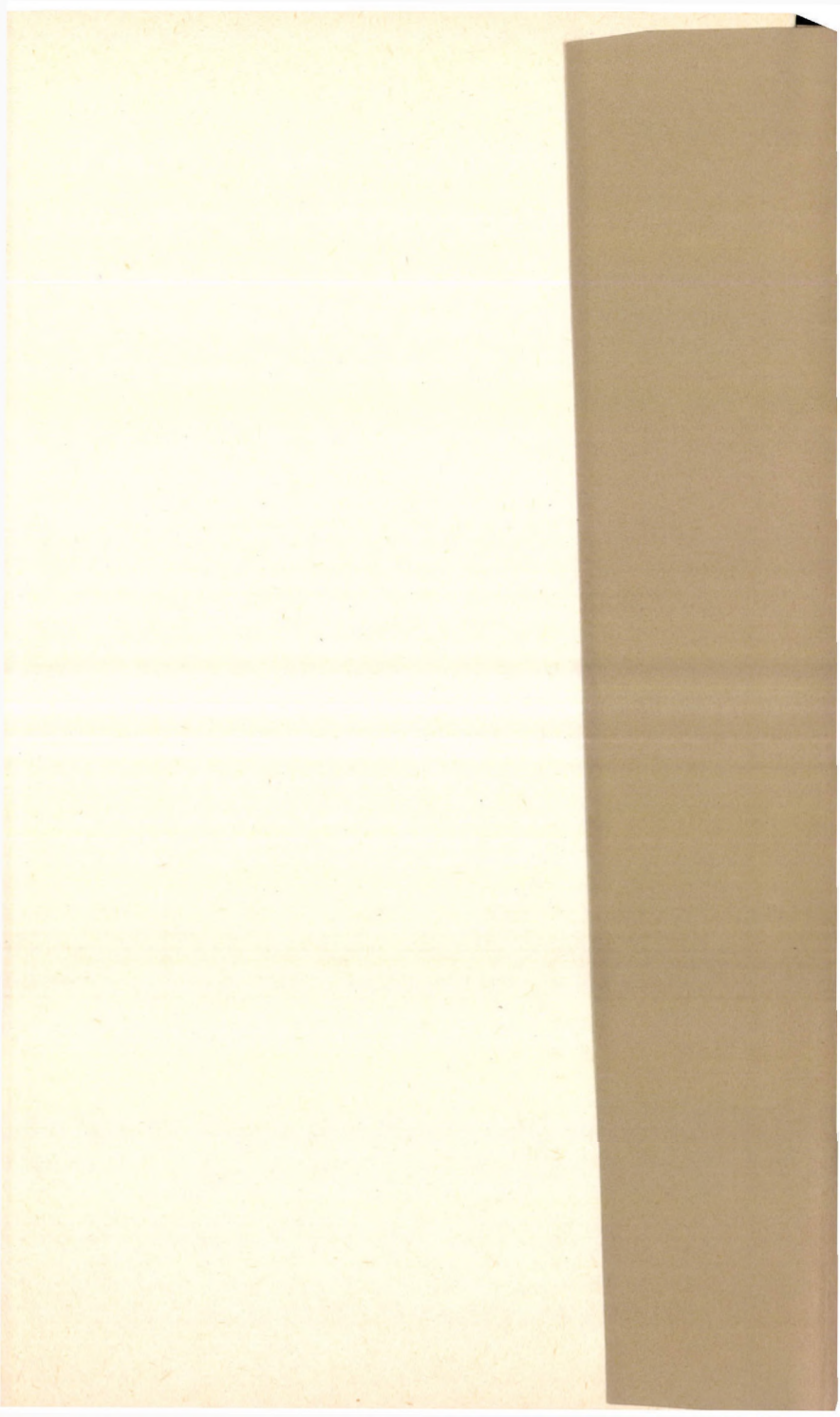
Terjedelem 2,63 (A/5) ív – AK 1833 k 8588

HU ISSN 0236–6258

14492 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Hazai György

Ára: 18,- Ft